

змістового та емотивно-оцінного параметрів образного слова від умов не лише контексту, а й етноментальних засад, культурної традиції, часу, простору; ролі реципієнта в реалізації образно-семантичного потенціалу слова.

Костянтин Голобородько

ПРИРОДА І МОВА В НАУКОВОМУ ОСМИСЛЕННІ О. О. ПОТЕБНІ

У сформованій філософсько-лінгвістичній концепції О. О. Потебня аргументовано доводить, що природа мови суспільна, а слово – не лише продукт індивідуальної свідомості. Учений переконливо обстоює думку: мову творить народ, мова – породження «народного духу», мову формує національна специфіка народу.

Основні науково-теоретичні положення, коментарі й міркування О. О. Потебні викладені в його магістерській дисертації «О некоторых символах в славянской народной поэзии», у наукових працях «О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий», «Из записок по русской грамматике», «Мысль и язык», «Объяснение малорусских и сродных народных песен», «Из лекции по теории словесности», «Из записок по теории словесности». У цих працях визначено роль мови в таких сферах людського пізнання, як наука і мистецтво, наука і поезія. Його увагу привертає інтерпретація глибинної взаємозумовленості думки і мови, народу і мови, довкілля й образу, мови й природи. Цікавими і пізнавальними є приклади з українських фольклорних і літературних творів, у яких подано описи, панорамно-пейзажні або фрагментарні замальовки української природи.

За енциклопедичним тлумаченням, природа – це поняття філософії та природознавства, у його змісті об'єктивоване велике ціле, тобто все, що існує, увесь світ як безкінечне багатоманіття його конкретних проявів. Отже, поняття *природа* корелює з категоріями *буття*, *реальність*, *універсум*, *всесвіт*, *космос*, що позначають сукупність усього наявного разом з

людиною. З розвитком природознавства чіткіше окреслився його основний об'єкт – здебільшого природа у вузькому розумінні (довкілля, що оточує людину). У часи ж О. О. Потебні природознавство – «філософія природи», еталоном якої була натурфілософія, що орієнтувалася на фундаментальні науки.

За сучасним науковим визначенням, природа – усе наявне та його внутрішня структура і система. У працях же філософа простежуємо, що природа – це первісне й цивілізаційне середовище існування людини. О. О. Потебня наводить перспективну думку В. Гумбольдта: «Перенести в країну ідей усю природу, тобто зрівняти за обсягом зміст свого досвіду зі світом: з'єднати усю велику масу уривчастих явищ у нероздільну єдність<...> така кінцева мета розумових зусиль людини» (Потебня А. А. Мысль и язык. – М., 1990. – С. 22–24; далі – Мысль). Природа імпонує людині, а людина звільняється від тиску природи тією мірою, як за посередництва мови складає зовнішні явища в систему та осмислює їх, пов'язуючи з подіями свого духовного життя (Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. – М., 1990. – С. 46; далі – Из лекций). Специфічне сприйняття природи може бути зумовлене не лише крізь призму внутрішнього світу певної особистості, а й залежатиме від історичної епохи: «поняття об'єктивного та суб'єктивного відносні, і, без сумніву, настане час, коли те, що нам уявляється властивістю самої природи, стане тільки особливістю погляду нашого часу» (Из лекций. – С. 47).

Обмірковуючи взаємодію природи й мистецтва, О. О. Потебня також цитує В. Гумбольдта: «Не можна сказати, що зображені живописцем плоди кращі від природних. Взагалі, природа прекрасна лише настільки, наскільки фантазія уявляє її прекрасною. Не можна сказати, що контури в природі менш досконалі, що кольори менш живі і різниця лише в тому, що дійсність діє на почуття, а мистецтво на фантазію, що перша дає суворі і різкі обриси, а друге – хоча і визначене, але водночас і безкінечне» (Мысль. – С. 21). Олександр Потебня зазначає дві властивості мистецтва: «а) особливість його дії на людину порівнюється з дією природи (навіть у звичайному сенсі цього слова) і б) спільне існування в кожному художньому творі протилежних якостей» (Мысль. – С. 31). Низка явищ природи й

людського життя має певний набір ознак, які в безпосередньому сприйнятті мають нейтральний характер, а «художня творчість, залишаючись цілком вірною природі, розчленовує її явища, так що, по-перше, кожне мистецтво бере на свою долю лише одну відому сторону предметів, <...> по-друге, кожний окремих твір опускає чимало не характерних властивостей предметів» (Мысль. – С. 32). Митець, з погляду Потебні, наголошує на одних рисах, мінімізує або приховує інші. У результаті такої індивідуально-творчої діяльності «мистецтво облагороджує і прикрашає природу, і ідеал має таке значення, яке вивиснується над дійсністю» (Мысль. – С. 31).

Роль людини-митця у вербальних і невербальних мистецтвах для О. О. Потебні є безсумнівною і визначальною: «Відомо, що змістом народної поезії є не природа, а людина, тобто, те, що найважливіше у світі для людини» (Мысль. – С. 45). Учений-мовознавець наводить рядки з українських пісень: *Летів крячок на той бочок, / Жалібненько крикнув, / Горе ж мені на чужині, / Що я не привикнув. Або: Під горою високою / Голуби літають; / Я розкоші не зазнаю, / А літа минають.* У них змальовано картини природи, людей оточує ландшафт не з артистичних міркувань: «у поезії на тому етапі її життя, до якої належать приклади, подібні наведеним, необхідність починати з природи існує незалежно від свідомості і намірів, і тому непорушна: вона, так би мовити, розмах думки, без якої не існувала б і сама думка» (Мысль. – С. 45).

Перед О. О. Потебнею постають питання: «чому з багатьох наявних сприйняттів зовнішньої природи думка звертається до тих, а не інших, чому в цьому випадку співець виражає у слові політ птаха, а не інший предмет» (Мысль. – С. 45). Саме явища природи, які оточують людину-творця, передають стан внутрішнього світу, душі, репрезентують виміри свідомості. Особливого, нерідко магічного, значення набувають у мовомисленні людини природні стихії. «У старовину, – зазначає О. О. Потебня, – поширено було вірування, що моральні якості людини залежать від переважання однієї із стихій, із яких він створений». Він покликається на думку М. Костомарова, який пов'язує характеристику людини зі стихією: «від землі тіло: та людина темна, неговірка; від моря

кров в людині, і вона прохолодна, і від вогню – жар: та людина сердита, від каменя кістка: та людина жадібна, немилосердна» (Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов русского народа // Современник. – 1860. – № 10. – С. 523).

Поняття стихії О. О. Потебня екстраполює на слово, художній і поетичний твори із лінгвофілософськими паралелями і коментарями: і в поетичному, відповідно, взагалі художньому творі «є ті ж самі стихії, що і в слові: зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу або розвинутому з нього поняттю; внутрішня форма, образ, який указує на цей зміст, відповідає уявленню (яке теж має значення тільки як символ, натяк на відому сукупність чуттєвих сприйнятих, або на поняття), і, нарешті, зовнішня форма, у якій об'єктивується художній образ. Різниця між зовнішньою формою слова (звуком) і поетичним твором така, що в останньому як реалізації більш складної душевної діяльності, зовнішня форма більшою мірою є виразником думки» (Мысль. – С. 26).

Стихії природи О. О. Потебня розуміє не лише узагальнено, а й конкретизовано. Наприклад, стихія землі постає в контексті про поезію, художньо-образному світобаченні про єдність землі й неба. Дослідник звертається до міфологічної творчості про море, кита, землю і стверджує, що «панування поезії можливе лише тоді, коли, наприклад, земля закінчується для нас там, де вона сходиться з небом, коли майже цілком неможливе питання, на чому тримається море, по якому пливе кит, що носить землю та ін.» (Мысль. – С. 39).

Близькою до стихії землі є стихія каменя, яку О. О. Потебня ілюструє прикладом з народної творчості: «Сукупість усвідомлювалась в образі каменя, кістки, пенька, предметів міцно зв'язаних, ущільнених взагалі і чогось твердого... Наведений тут зв'язок уявлень каменя – кістки й жадібності цілком народний, тому що це підтверджується мовою, яка надає доволі прикладів переходу значення від каменя і кістки до жадібності» (Мысль. – С. 41).

Символічний образ води О. О. Потебня інтерпретує зі слів української народної пісні: *Чиста вода тече в чистій річці, а вірне кохання у вірному серці* (Потебня А. А. Из записок, по теории словесности. – М., 1890. – С. 149; далі – Из записок).

«Образ питної води (наскільки він виражений у словах) не може бути, однак, зовнішньою формою думки про кохання, – роз'яснює Потебня відношення води до любові, – зовнішня та довільне... Законний зв'язок між водою та любов'ю буде лише тоді, коли, наприклад, у свідомості буде знаходитися зв'язок світла, як одного з епітетів води, з любов'ю. Це третя ланка, що зв'язує дві перші, є сама внутрішня форма, інакше – символічне значення вираженого першим двовіршем образу води» (Из записок. – С. 149).

Привертає увагу й коментар до одного з мікроконтекстів українського календарно-обрядового фольклору, де дослідник розмежовує міфічне світоспостереження, згідно з яким сонце – це: а) 'реальний світ, дійсність', б) 'жива, розумно і доцільно діяльна істота' (Из записок. – С. 309). Цитований матеріал дає можливість поглибити пояснення зв'язку між внутрішньою формою, змістом, звуковим комплексом і образним, художньо-творчим осмисленням реалій природи, пор.: *Кроковее колесо / Вище тину стояло, / Много дива видало. / Чи бачило, колесо / Куди милий поїхав? / – За ним трава зелена / І діброва весела. – Кроковее колесо / Вище тину стояло, / Много дива видало. / Чи бачило, колесо / Куди нелюб поїхав? / – За ним трава полягла / І діброва загула.* Його О. О. Потебня пояснює так: «Можна собі уявити, що цю пісню хто-небудь зрозуміє в буквальному сенсі, тобто не зрозуміє її зовсім. Усі ознаки того, що зображено тут, усе те, що стає згодом зовнішньою формою, буде схоплено душею, а між тим вийде безглуздя: шафранне колесо, яке дивиться з-над тину? Але нехай ця нісенітниця отримає внутрішню форму, і від пісні повіє на нас весною природи та дівочого життя. Це жовте колесо – сонце; сонце дивиться зверху і бачить багато дива. Воно розповідає співачці, що там, куди поїхав її милий, зазеленіла трава і повеселішала діброва» (Мысль. – С. 26).

Отже, О. О. Потебня в студіях про природу й мову тлумачить складні процеси мовомислення, коментує паралелі, подає етимологію слів, наводить приклади порівнянь, епітетів та інших тропів. Його ідеї привертають увагу вже не одне покоління мовознавців. І кожен, хто, до них звертається, знаходить твердження, співзвучні з його науковими ідеями.